ՄԻՀՐԴԱՏ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻՒ 10—11
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ—ՆՈՅԵՄԲԵՐ

ԼԶ. ՏԱՐԻ 1922

Տարեկան 30 ֆրանկ։

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ՝ խորագրուած գրութիւնը, զոր հրատարակեցին † Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տէր-Մովսէսեան, Էջմիածին 1921, առիթ կու տայ ինձ զբաղելու Շապուհ Բագրատունւոյ անձով[1], անոր պատմագրքով եւ անոր վերագրուած «Պատմութեամբ»։

1. Շապուհի մասին բացի մանր գրութիւններէ զորոնք պիտի յիշենք յետոյ, հանդիպեցաւ առ այժմ.
Լ. Մսերեանց] Շապուհ պատմագիր. Ճառաբաղ Գ (1861/62), էջ 127—130։
Հ. Գ. Գ[ալէմքեարեան], Շապուհ Բագրատունի, Հանդ. Ամս. 1896, էջ 59։

1.

Յովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցի պատմաբան (899—931), որ ժամանակակից եղած է Շապհոյ եւ ի մօտոյ ծանօթացած անոր պատմագրոց, յաճախ կը յիշատակէ զինքը իբրեւ «Շապուհ Բագրատունի մերումս ժամանակի պատմագիր» (տպ. Տփղիս 1912, էջ 7, 131 եւն), առանց հաղորդելու սակայն անոր անձնաւորութիւնը յատկանշող մանրամասնութիւններ։

Ուխտանէս (Ա. էջ 109) գիտէ զինքը «Աշոտոյ ապուհիպատ պատրիկի որդի», իսկ Ասողիկ (էջ 13) «Աշոտոյ անթիպատրիկի որդի»։ Վասն Պահոց (տես վերը) հատածին կցուած ծանօթագրութիւն մը կը յայտարարէ «այս ի պատմութենէ Շապհոյ Բագրատունւոյ է, որդւոյ Աշոտի ապիհիպատ պատրիկի յանուն Դաւթի Բագրատունւոյ որդւոյ Աշոտի իշխանաց իշխանի» (Սամ. Անեցի, էջ 248)։

Վերջին տեղիքս յայտնապէս զանազանութիւն կը դնէ ժամանակակից երկու Աշոտներու մէջ եւ այսու կու տայ մեր ձեռքը կռուան,

Հ. Գ. Զարբհանալեան՝ Շապուհ Բագրատունի, Պատմ. Հայկական հին դպրութեան, Վենետիկ 1897, էջ 503—506։
Հ. Դ. Ալիշան՝ Շապուհ Բագրատունի, Հայապատում Ա, § 54, էջ 188—192։
Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ, ի լոյս ածին † Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Մեսրոպ եպիսկոպոս [Տէր-Մովսէսեան], Էջմիածին 1921, էջք XXXIV+96։

Շապուհի անձնաւորութիւնը համանուն Բագրատունիներէն որոշելու։

Բայց ո՞վ է "Աշոտ ապուհիւպատ պատրիկ"։

Այն պարագան որ Յովհաննէս Պատմաբան իւր 924ին աւարտած Պատմութեան մէջ ժամանակակից գիտէ զՇապուհ Բագրատունի, կը ստիպէ զմեզ անոր հայրը Աշոտ ապիհիւպատ պատրիկ նախորդ դարուն մէջ փնտռել։

Արդ Ասողիկ (էջ 144) խօսելով Թէոփիլոս կայսեր (829—842) վրայ, կը գրէ. "ի սորա աւուրս եղեւ գալուստ Հոռոմդիերոյն ի գաւառն Բասեան եւ զբաղումս խոխոզեցին սրով ի վերայ յարուցեալ գեղաքաղաքին Գոմաձորոյ։ Իսկ Թէոփիլոս գնաց ի Խաղտի եւ ել ի ցամաք կամուրջ եւ գերեաց զբազումս ի Հայոց հանդերձ ընտանեօք իւրեանց եւ տուեալ զՀիւպատաւորութեան պատիւն՝ այսինքն ապուհիւպատ (ἀπὸ ὑπάτων) պատրկութիւն Աշոտոյ որդւոյ Շապհոյ եւ Թողու ի Սպեր գաւառի, եւ ինքն առեալ հարկս ի Թէոդուպոլսեաց՝ դարձաւ անդրէն։ Եւ ապա եկեալ Հոռոմդի արանցն ի Վանանդ ի գիւղն կաճկաքար՝ կատարեցան ի ձեռն Սահակայ որդւոյ Իսմայէլի։"

Այս դէպքերը պատահած են 836/37ին (հմմտ. Մարկուարտ՝ Բագրատունեաց ծագումը, Վիեննա 1915, էջ 134)։ Իսկ Ասողկան հաղորդած տեղեկութիւնները ըստ ամենայն հաւանականութեան (հմմտ. Մարկուարտ, անդ, էջ 133) քաղուած են Շապհոյ Պատմութենէն, ուստի եւ արժանի են մասնաւոր ուշադրութեան։

Աշոտ կը ներկայանայ հոս Շապուհ Բագրատունւոյ որդին, իսկ Շապուհ Աշոտ Մսակերի եղբայրն է՝ Սմբատ սպարապետի († 722) որդին (հմմտ. Վարդան, էջ 76—77, 79) որ 823/24ին ինկաւ Սեւադայի դէմ մղուած կռուին մէջ. "զկնի երկու ամաց" մեռաւ նաեւ Աշոտ "եւ առ զնշխանութիւնն Սմբատ որդի Նորա, եւ խնամէր զմնացեալ որբսն, զորդիսն Շապհոյ՝ բնակեցուցեալ զնոսա յԱնի յապահովս. (էջ 79)։ Շապհոյ որդւոց մէջէն ծանօթ է պատմութեան միայն Աշոտ, որ առաջին անգամ Սպերի մէջ երեւան կու գայ 836ին։

Համաձայն այս տեղեկութեանց Աշոտ կը վերաբերէր Բագրատունեան երկրորդ ճիւղին, որ առաջնոյն հետ ուղիղ գծով կը սերէր Սմբատ սպարապետէն այսպէս.

Սմբատ Սպարապետ († 722)

Աշոտ Մսակեր († 825/26) — Շապուհ († 823/24)

Բագարատ — Սմբատ Խոստովանող († 853) — Աշոտ ապիհիւպատ — Շապուհ պատմագիր

Աշոտ Իշխանաց Իշխան եւ Թագաւոր († 890)

Սմբատ Թագ. — Շապուհ — Դաւիթ — Մարիամ — Սահակ

Ուստի եւ հետեւելով Ուխտանէսի, Ասողկան եւ վասն պահոց հատուածին՝ հարկ է պատմութեան հեղինակ Շապուհ Բագրատունի որդին Աշոտոյ ապիհիւպատ պատրիկի՝ նոյնացնել այս Աշոտեան Շապուհի հետ, ինչպէս նոյնացուցած է մեզմէ յառաջ Զամչեան, բ. 428, եւ իրմէ առեալ Սոմալեան՝ Quadro, էջ 55. Մսերեան, Զարբհանելեան եւ Մարկուարտ։

Աշոտ կարգուելով՝ 836ին ապիհիւպատ Սպերի, կը կորսնցնէ այնուհետեւ իւր հետքը պատմութեան մէջ։ Յայտնի չէ թէ 853ին Բուղայի արշաւանաց ժամանակ ի՞նքն ալ գերեվարուեցա՞ւ ի Սամառա։ Սակայն ծանօթ է միայն իր որդին Շապուհ։

Չենք կրնար որոշ բան մ'ըսել թէ յետ մահուան Աշոտի՝ Շապուհ ժառանգեց Սպերի անթիհիւպատոսութիւնը. եւ առ հասարակ ի՞նչ գործնական ասպարէզ ունեցաւ։

Շապուհ Աշոտ Սեծի ուղիղ ժամանակակից եւ ընկերակից կ'ի՛նայ։ Իր ծնունդը կրնանք դնել մերձաւորապէս 830ի շրջանին եւ վախճանը՝ 885էն ոչ շատ վերջը, հաւանօրէն 900էն յառաջ, մեռած իբր 60—70ամեայ։ Պատմութիւնը չ'աւանդեր թէ ամուսնացա՞ծ էր, ունեցա՞ւ զաւակներ։

Թերեւս այս եւ նման կէտերու մասին ինչ ինչ մանրամասնութիւններ ունենայինք, եթէ հասած ըլլար մեզի իր պատմական աշխատութիւնը ամբողջութեամբ։

Մարկուարտ (անդ, էջ 68) զինքը կ'ուզէ համարիլ այն "Շապուհ որդի Աշոտի" որ 884ին զԱհմադ բ. Խալիդ արաբացի կուսակալը ջրոյ վրայ նստեցուցած դատուանէն վասպուրականի ճամբով արտասահմանեց "մինչեւ ի մուտս Ասորեստանեայց ճանապարհին" (Թովմ. Արծր. 222)։ Բայց ինձի կ'երեւայ թէ այս Շապուհը Աշոտ Իշխանաց Իշխանի որդին էր, որ քէ՛չ յառաջ Թովմ. Արծրունւոյ քով (էջ 218) յիշուած էր "Շապուհ եղբայր (իմա՝ որդի) Իշխա-

ՀԱՅԿ-ԱՌՆ ԵՐ
1725-71

նաց իշխանին, „ իբրեւ մին այն հայ իշխաններէն, որոնք 884ին Դատուան գտնուեցան։

Հ. Ալիշան, որ Շիրակ, էջ 97 Բագրատունեաց ազգատոհմի ճիւղագրութեան մէջ տունեաց ազգատոհմի ճիւղագրութեան մէջ ուղիղ կերպով սերեցուցած է Շապուհ պատմագիրը Սմբատէն (Սմբատ † 775[1], Շապուհ † 818[1], Աշոտ Ապիհիւպատ † 829[1], Շապուհ Պատմիչ) Հայապատումի մէջ (Ա. § 54) եւ Թովմա Արծրունեաց նոյնացնելու հետեւանք է պարզապէս անունաց նոյնութեան. չկայ ուրիշ ոչ մի ապացոյց։ Ուստի եւ հարկ է ասել, թէ Շապուհ սպարապետի հետ, որուն պատմութիւնը կը հիւսէ հիմնուած Յովհ. կաթողիկոսի Թովմա Արծրունեաց վրայ։ Բայց այս նոյնացումը հետեւանք է պարզապէս անունաց նոյնութեան եւ ժամանակակցութեան։ Ուստի եւ հարկ է որեւիցէ պատճառ առ այս։ Ուստի եւ հարկ է իբրեւ անհիմն մերժել Ալիշանի նոյնացումը։

Այսպէս Շապուհ Բագրատունի պատմագիր, որդի Աշոտ անթիհիւպատ պատրկի ծաղկած կ'ըլլայ Թ. դարու մէջ, 830—885 շրջանին։ Որովհետեւ ոչ ժամանակակիցն Յովհ. Պատմաբան, ոչ Թովմա Արծրունի եւ ոչ Ասողիկ այս շրջանի պատմութեան մէջ իր մասնակցութիւնն քաղաքական անցուդարձին չեն յիշատակեր, թերեւս ասկէ հնարաւոր ըլլայ ենթադրել, թէ Շապուհ չհետեւեցաւ զինուորական կոչման, այլ նախընտրեց դիւանագիտական ասպարէզը, եւ գործեց աւելի դիւանագիտական Աշոտ Մեծի արքունիքը։ Իր գրագիտութեան հմտութիւնը, որով ձեռնարկած է պատմագրութեան, եւ մանաւանդ ծանօթութիւնը հայկական մատենագրութեան (օր. համար՝ անիկա կարդացած է Գրիգոր Աստուածաբանի ճառերը, Նիկիոյ ժողովոյն պատմութիւնը եւն), ենթադրել կու տան, որ Շապուհ նուիրուած էր դրական կեանքի եւ իբր այսպիսի ունէր իր դրական կեանքի եւ իբր այսպիսի ունէր իր կարեւոր դիրքը Աշոտի արքունիքի մէջ։ Ս'երեւայ թէ դիւանագիտական գործերով առաքուած է Բիւզանդիոնի արքունիքը, եւ մինչեւ կրետէ ճանապարհորդած։ Այս առթիւ ծանօթացած է Կոստանդիանոսի թագի զրոյցին (տես վերը) եւ Մահմետի մասին պատմուած առասպելներուն (տես վերը)։ Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական էր որ Շապուհ յաճախակի նախարարութեանց մէջ ապրէր իր ժամանակի նախարարական տներու հետ եւ ծանօթանար ի մերձուստ քաղաքական անցքերու։ Լեռվին կ'արդարանայ յայսմ Յովհ. Պատմաբանի տեսութիւնն, "ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոլով զբուցացն ամենայնի,„ այսինքն բոլոր քաղաքական անցուդարձերուն քաջ ծանօթ (էջ 132)։

[1] Ալիշան հետեւած է թուականներու մէջ Զամչեանի, ուղիղը տուած է Մարկուարտ, որուն համաձայն վերագրին նշանակեցինք։

2.

Պատմական իրողութիւններու հետաքրքրութիւնը ժառանգած է Շապուհ իւր համանուն պապէն, որ մեկնաս եւ խնդրողեղած է Ղեւոնդ երիցու Պատմութեան։

Ղեւոնդ երէց իւր Պատմութիւնը գրած է "ի հրամանէ տեառն Շապհոյ Բագրատունւոյ„ (Ղեւոնդ, էջ 170)։ Այս Շապուհ Բագրատունի Սմբատ Սպարապետի († 722) որդին է (տես վերը ազգացուցակը), որ 823/24ին ինկաւ Սեւադայի դէմ մղուած պատերազմին մէջ (Վարդան, 79) որուն "զմնացեալ որբսն, զորդիսն Շապհոյ„ խնամակալութեան տակ առաւ Սմբատ խոստովանող "բնակեցուցեալ զնոսա Յանի յապահովս„ (Վարդան 79)։ Այս պարագան վերջնականապէս կ'որոշէ Ղեւոնդ երիցու ժամանակը, որ յամենայն դէպս 823էն յառաջ եւ 788էն ետքը կ'իյնայ։ Ղեւոնդ իւր պատմութեան նիւթ ընտրած է 632—788 շրջանը, մնաւորապէս սկիզբ ընելով այն կէտէն, ուր դադրեցուցած էր Սեբէոս իւր Պատմութիւնը։

Գրասէրն Շապուհ Աշոտեան անշուշտ ժառանգած էր իւր հօրմէն Պատմութեանս պապենական անդրանիկ օրինակը եւ յաճախ ընթերցած զայն։ Ղեւոնդ երիցու պատմական երկասիրութիւնը յորդորած է զինքը հետաքրքրուելու պատմութեամբ եւ ձեռնարկելու շարունակել Ղեւոնդի գործը 788էն սկսեալ մինչեւ իւր օրերը։

Հայաստան 788էն սկսեալ ապրեցաւ պատմական դէպքերով հարուստ շրջան մը, արաբական տիրապետութեան տակ։ Որչափ ալ տխուր էին ի սկզբան պատմական բեմին վրայ արարուածները, բայց հետզհետէ բարւոքեցան ժամանակները եւ պատմիչն կրնար տխուր պատկերներու նկարագրութիւնը փակել զուարթ տեսարաններով — Բագրատունի հարստութեան փայլուն յաջողութիւններով։

Պատմութիւնը։ — Աշոտեան Շապուհ Բագրատունւոյ պատմական երկասիրութիւնը յաճախ կը յիշատակուի հիներէն։ Ասոնց մէջ առաջինն է Յովհաննէս Պատմաբան, որ թէ իբրեւ ժամանակակից եւ թէ իբրեւ ի մերձուստ ծանօթ երկասիրութեանս, օգտուած է անկէ

առատօրէն եւ հաղորդած անոր բովանդակութիւնը ընդարձակ գծերով։ Քանի որ մինչեւ օրս բախտը չէ պահպանած մեզի պատմական երկս, ջանանք՝ յեցած նախնեաց վկայութիւններու վրայ՝ ի վեր հանել անոր որպիսութիւնը, որչափ հնարաւոր է։

Պատմութեան խորագիրը Յովհ. կաթողիկոսի քով շատ անորոշ խօսքերով ակնարկուած է, որ զայն կը յիշատակէ պարզապէս "պատմեալն ի Շապհոյ պատմագրէ", կամ "զոյցք Շապհոյ Բագրատունւոյ մերումս ժամանակի պատմագրի" (տես վերը)։ Ուխտանէս կ'անուանէր "Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ", այսպէս նաեւ Ասողիկ։ Բայց աւելի ամբողջական կը թուի այն որ նշանակուած է Վասն Պահոց հատուածին վերջը գրուած ծանօթագրութեան մէջ. այսպէս. "Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ որդւոյ Աշոտոյ ապահիւպատ պատրկի յանուն Դաւթի որդւոյ Աշոտոյ իշխանաց իշխանի"։ Սկզբնագրին մէջ թերեւս համառօտիւ բացատրուած ըլլար նաեւ պատմութեան բովանդակութիւնը՝ նման Ղեւոնդ երիցու պատմութեան, որ ձեռագրին մէջ այսպէս խորագրուած է. "Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց որ յաղագս երեւելոյ Մահմետի եւ զկնի Նորին, թէ որպէս եւ կամ որով օրինակաւ տիրեցին տիեզերաց, եւս առաւել ազգիս Հայոց" (Հմմտ. Յոլբ. էջ ՀԸ—ՀԹ)։ Ի հարկէ չեմ կրնար ընդունիլ, թէ Ղեւոնդի հարազատ ըլլայ խորագիրս այնպէս ինչպէս է, բայց ընդհանուրն յամենայն դէպս հին է։

Շապուհի պատմութեան այս խորագիրը կը յայտնէ մեզի ուրիշ կարեւոր պարագայ մ'եւս, այն է պատմութեան Մեկենասը կամ խնդրողը։ Ինչպէս Ղեւոնդ "ի հրամանէ Շապհոյ Բագրատունւոյ" գրած է, նոյնպէս Շապուհ "յանուն" կամ ի խնդրոյ "Դաւթի որդւոյ Աշոտոյ իշխանաց իշխանի" ձեռնարկած է գրել իւր Պատմութիւնը։ Այս կէտը նաեւ կարեւոր կռուան մը կու տայ մեր ձեռքը՝ որոշելու գրութեան ժամանակը, որուն վրայ կը խօսինք յետոյ։

Տեսնենք նախ Շապհոյ Պատմութեան ծրագիրը կամ բովանդակութիւնը։ Յովհաննէս Պատմաբանն է այս մասին մեզի երկար բացատրութիւն տուողը, որուն համաձայն Պատմութեանն նիւթն է 790—885 շրջանի Հայոց պատմութիւնը, իբր 100 տարուան դէպքերու նկարագրութիւնը, սկսեալ այն կէտէն, ուր գրած է Ղեւոնդ երէց իւր Պատմութեան վերջակէտը։

Երկու կարեւոր մաս ունեցած է Պատմութիւնը. Ա. Մաս, ուր իբրեւ պատրաստութիւն տրուած է ներածական ձեւով 790—853 շրջանի պատմութիւնը համառօտիւ (Յովհ. էջ 111)։ Հաւանօրէն այս բաժնին մէջ զետեղուած են նաեւ այն համառօտ ցանկերը, Յունաց, Արաբացւոց եւ Վրաց իշխողներու, որոնց մասին ակնարկութիւն կ'ընէ Յովհ. կաթողիկոս։

Շապուհ աւելի մանրապատում եղած է 853—885 շրջանի համար, ուր ինքը արդէն ականատես եւ ականջալուր է դէպքերուն։ Իւր Պատմութեան հերոսն եղած է յատկապէս Աշոտ Բագրատունի, որ Սամառայի գերութենէն դարձող իշխաններու մէջ ամէնէն հոյակապն հանդիսացաւ. եւ իւր շուրջը համախմբելով բոլոր նախարարները կազմեց միացեալ զօրանուանուեցաւ իշխանաց իշխան (862) եւ խորտակելով ներքին եւ արտաքին թշնամիները՝ ընդարձակեց պետութեան սահմանները եւ Բագրատունի հարստութեան հիմը դրաւ. 885ին հոչակուեցաւ թագաւոր եւ հնգամեայ խաղաղ թագաւորութենէ ետքը վախճանեցաւ 890ին, թողլով թագն ժառանգութիւն իւր որդւոյն Սմբատայ (890—914)։

Որովհետեւ Շապհոյ Պատմութեան բովանդակութեան համար կարեւոր աղբիւր ունինք միայն Յովհ. Պատմաբանը, այստեղ պիտի ամփոփեմ նախ անոր տողերը Շապհոյ մասին եւ ապա պիտի անցնիմ անոնց վերլուծութեան, թէեւ կրկնութիւններով։

Յովհ. Պատմաբան, էջ 6—7 տալով իւր Պատմութեան ուրուագիծը, պիտի պատմեմ կ'ըսէ՝ "Թէ զի՛արդ այսրէն ի մեզ Նորոգեալ տեսաւ թագաւորութիւնն, որ ի վաղնջուցն հետէ սպառեալ դադարեալ էր՝ պսակելով զմեծ իշխանն Աշոտ թագաւոր ի վերայ մեր։ Զի թէպէտ նախ քան զմեզ Շապհոյ Բագրատունւոյ եւ մերումս ժամանակի պատմագրի գրով գրոշմեալ է զնորայն գործոց եւ զգնացից եւ իմաստից եւ մրցանաց եւ շինութեանց եւ խաղաղութեան հանդէս. այլ այս այնչափ միայն առ սինէն քեզ տեսցի, զի առ ի յայժմու ճառս նպաստ լեալ՝ ոչ տայցէ կարգի բանին հատակուր սեթեւեթել, այլ յայտ ածել զհիւսումն հաւաստութեան առաջակայ իրին։ Զկնի ապա ընդարձակիլ բանիւ եւ ի նմին դեգերիլ պատմութեան վասն Սմբատայ՝ որդւոյ Աշոտի, որ թագաւորեաց Հայաստանեացս փոխանակ հօր իւրոյ՝

Էջ 111. յիշելով Գէորգ կաթողիկոսի (792—895) ընտրութիւնը կը յայտնէ թէ այս

ջոջանին (790—852) Արաբացիք տիրապետեցին Հայաստանի եւ մեր ձեռքը եղած աղբիւրները կը լռեն հայ նախարարական տուներու մասին. "սակս այսորիկ իսկ յայսմ վայրի պակասեաց ի պատմութենէ աստի զոյցք իշխանաց մերոց, բայց եթէ գուցէ գտցի ինչ՝ բաւական քեզ բերցի նախ քան զմեզ պատմեալն ի Հապքեզ բերցի առ ի Հապկոյ պատմագրէ»։

Էջ 131—132. Ստեփանոս Կոնի նահատակութիւնը (855) պատմելէն ետքը կը գրէ. "Յայսմ հետէ ապա եթէ թեթեւ թուեսցի զայսմ զառ ի ծերունեացն անցեալ բան ի պարզագունիցն չափաբերապէս հանդիպեցայց. վասն զի հաճեցաւ բանս ոչ երկրորդել միւսանգամ զհետեւանս զրուցաց Հապկոյ Բագրատունւոյ եւ զհետեւանս զրուցաց Հապկոյ Բագրատունւոյ եւ մերումն ժամանակի պատմագրի, որ յայտապատում իսկ արարեալ է զոյցս պայազատութեան Աշոտոյ սպարապետին Սմբատայ զիշխաորդւոյ նաեւ սպարապետին Սմբատայ զիշխանական պատմութիւնն, եւ զթագաւորացն զհանգամանացն զկարգս. եւ կամ զդարձ գերելոցն ի Բուղայէ զՀայաստանեայցս իշխանաց եւ նախարարաց յիւրաքանչիւրն սեպհական իշխանութիւնս ածեալ կացեալ հաստատեալ. եւ թէ ոյք ի նոցանէ հոյակապք եւ հարուստք եւ ուժեղակք ընդդէմ հակառակորդաց հինից գտան. եւ կամ ոյք յումեքէ եղեն հարստահարեալք, եւ կամ զվախճան նոցա յիւրաքանչիւրումն տեղ։ ... Արդ այսպէս ես աստանօր զբովանդակն ի նա թողացուցեալ՝ եւ ինչ ինչ հարկաւորարար այժմ ինչ պիտոյ է ճառիս պատմութիւն, զայն եւ եթէ համառօտ քեզ ընձեռութիւն առնելով, փորձեցայց սակաւուք իբր ներածութեան եղանակաւ՝ որպէս վերագոյն ասացաւ, ի մանկութենէ մինչեւ ցերեւոյթս երիտասարդութեանն Ազատոյ՝ որդւոյ Սմբատայ սպարապետի, զզօրութիւնս եւ զքաջութիւնս եւ զպատերազմունս եւ զհրոսմունս յայլս եւ զայլոց եւս ի նա՝ բաւական բերցի քեզ առ ի Հապկոյ պատմելոյ»։

Էջ 141—142. Գրիգոր Դերենիկի եղեռնական մահը եւ իշխանութեան գլուխը անոր Աշոտ որդւոյն անցնիլը յիշելով կ'աւելցնէ. "Բայց զմնացորդս բանից այսոցիկ՝ զզրուցս զնացորդս եւ զմրցանաց եւ պատերազմաց եւ բազում բարի օճանից աւանիկ զբերեալ ի գիրս պատմութեանց Հապկոյ Բագրատունւոյ՝ բաւական քեզ կացուցանել տեղեկութեան» (այս ինքն Գրիգոր դերենիկի)։

Համաձայն Ցովհ. Պատմաբանի խօսքերուն՝ Հապկոյ պատմութիւնը կ'ընդգրկէր 1. "համառօտիւ զզրոյցս իշխանաց Հայոց» 788—853 ջոջանին (էջ 111)։ Ապա 2. "զդարձ գերելոցն ի Բուղայէ[1] զՀայաստանեայցս իշխանաց եւ նախարարաց եւ թէ ոյք ի նոցանէ հոյակապք եւ հարուստք եւ ուժեղակք ընդդէմ հակառակորդաց հինից գտան, եւ կամ ոյք յումեքէ եղեն հարստահարեալք եւ կամ զվախճան նոցա յիւրաքանչիւրումն տեղ» (էջ 132), զոր օրինակ զգործս "զզրութեանց եւ քաջութեանց եւ մրցանաց եւ պատերազմաց եւ բազում բարի օճանից» Գրիգոր Դերենիկի (էջ 141—142)։ Բայց յատկապէս 3. իր պատմութեան մէջ կարկառուն դէմք ընտրած է իր հասակակիցն եւ տոհմակիցն Սմբատեան Աշոտ Բագրատունին, որուն "ի մանկութենէ մինչեւ յերեւոյթս երիտասարդութեանն... զզրութիւնս եւ զքաջութիւնս եւ զպատերազմունս եւ զհրոսմունս յայլս եւ զայլոց եւս ի նա» պատմած է մանրամասնաբար (էջ 132) եւ կամ ուրիշ խօսքով "գրով դրոշմեալ է զնորայն գործոց եւ զգնացից եւ զմրցանաց եւ շինութեանց եւ խաղաղութեան հանդէս» (էջ 6—7)։

Պատմաբանին այս տողերէն յայտնի կը տեսնուի թէ Հապուհ իւր պատմութիւնը սկսելով 788էն երկարած է մինչեւ Աշոտի կենաց վերջին դէպքերը։ Բայց թէ նաեւ վերջին 5—6 տարիներու, այսինքն Աշոտի իբրեւ թագաւոր գործունէութեան շրջանին պատմութիւնն ալ շօշափած է, այս մասին մութ կը մնայ Պատմաբանին տողերը, որոնք աւելի ժխտելու քան թէ հաստատելու կը միտին։ Պատմաբան ուրիշ տեղ մը մինչեւ անգամ յայտնապէս կը շեշտէ այս միտքը, երբ կ'ըսէ թէ Հապուհ "յայտնապատում իսկ առարեալ է զզրոյցս պայազատութեան Աշոտոյ որդւոյ (տպ. որդւոյ Աշոտոյ) սպարապետին Սմբատայ զիշխանական պատմութիւնն», այս ինքն այն շրջանի պատմութիւնը, ուր Աշոտ իբրեւ իշխանաց իշխան (862—885) գործած է։

Մեր այս տեսութեան իբրեւ հաստատութիւն կրնանք ի մէջ բերել խորագրին "Յայտնուն Դաւթի որդւոյ Աշոտոյ իշխանաց իշխանի»

---

[1] Հապուհ զանց առած է՝ պատմել մանրամասնաբար Բուղայի արշաւանքներու եւ Հայ նախարարաց դերեվարութեան պատմութիւնը. այս ակներեւ կը տեսնուի Թովմա Արծրունւոյ խօսքերէն, որ ջաֆր ամիրապետի Բուղայի ձեռքով Հայաստան կատարած բռնութեանց պատմութիւնը անգիր մնացած գիտէ. "Բայց մեզ կայ առաջի ասել վասն ջաֆրայ եւ չար գործոց նորա՝ անգէրս մնացեալ յայլոց, զոր կատարեաց ի վերայ աշխարհիս Հայոց երկայնագոյն ժամանակաւ, եւ անմոռանելի նեղութեամբ ի մերս հանդիպեալ աւուրս, որ էր Հայոց 6 (851) թուականն» (Թովմ. Արծր., էջ 106)։

խօսքերը, ուր Աշոտ կը ներկայանայ տակաւին իշխանաց իշխան եւ ոչ թագաւոր (885—890), այս ինքն Շապուհ ի խնդրոյ Դաւիթ Բագրատունւոյ[1] գրած եւ աւարտած է իւր Պատմութիւնը ժամանակ մը, երբ անոր՝ Դաւթի հայրը Աշոտ դեռ "իշխանաց իշխան„ տիտղոսը կը կրէր, այն է 885էն յառաջ։

Հաստատուն եղը բռնելով 884 թուականը՝ կը համարիմ, թէ այս թուին մերձաւորապէս կ'իյնայ նաեւ Շապուհ Բագրատունւոյ վախճանը, ուստի եւ ինձի անհիմն կ'երեւայ Տէր-Մովսէսեանի տուած ժամանակագրութիւնը, որ յեցած անվերջ ենթադրութեանց վրայ այսպէս կը պատկերացուի. "Եթէ ընդունենք որ Շապուհը իւր պատմութիւնը հասցրել էր մինչեւ Սմբատի մահը, կը ստանանք որ նա գրել է մինչեւ 914թ., որ է Սմբատի մահուան տարին...։ Ընդունելով որ ապուհիւպատի տիտղոսի արժանացող Աշոտի որդին Շապուհը կայսեր գալըստեան ժամանակ (833—842) արդէն ծնուած էր, նրան 70—80 տարի կեանք պիտի վերագրենք, որ կարելի է իրական համարել։ Բայց եթէ ընդունենք որ Շապուհը գուցէ աւելի ուշ է ծնուել, կայսեր Հայաստան գալուց յետոյ, Շապուհի երկարակեցութիւնը զգալի կերպով կը կրճատուի։ Ուստի մենք համակիր ենք ինչ որ Չամչեանի կարծիքն է, Շապուհին այս Աշոտ Բագրատանու որդի համարել, որի կեանքի ժամանակամիջոցն ընկնում է 838ից մինչեւ 920 թուականը„ (էջ XI)։

Պատմութեան ոճի մասին Յովհաննէս Պատմաբան կը հաղորդէ հետեւեալ նկատողութիւնը (էջ 132). "Զի թէպէտ ստուգութիւն սահմանական բանի բացատրութեան եւ զբոլորովին բաժանումն ապացուցից ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառօտաբար ընձեռել, սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոլով նորա զբուցացն ամենայնի՝ գեղջուկ բանիւ բաւական քեզ տայ պատճառս տեղեկութեան։„

Շապուհ, ըստ Յովհ. Պատմաբանի, գրած է իւր Պատմութիւնը միամտօրէն, "գեղջուկ բանիւ„, այնպէս ինչպէս պատմուած է իրեն եւ "ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոլով նորա զբուցացն ամենայնի„ գրի առած է զանոնք՝ առանց ընտրելու ուղեղն սուտէն, հաւատալին անհաւատալիէն, առանց սերտ կապակցութեան դիպաց, առանց կանոնաւոր դասաւորութեան կամ ամփոփման՝ "զստուգութիւն սահմանական բանի բացատրութեան եւ զբոլորովին բաժանումն ապացուցից ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառօտաբար ընձեռել։„

"Պատմաբանի գեղջուկ բանիւ„ ասութիւնն առհասարակ առաջնորդած է այն մտքի, թէ Շապուհ ըլլալով ոչ-եկեղեցական մատենագիր, իւր Պատմութեան համար գործածած է աշխարհաբար՝ ժամանակի ռամկօրէն լեզուն[1], Բայց ինչպէս ուղիղ կը նկատէ Յովհաննեան՝ "յայտնի է որ Յովհաննու կաթողիկոսի խօսքը լեզուի ռամկականութեան վրայ չէ, այլ իմաստասիրական կամ քերթողական կերպին եւ ոճոյն վրայ„, "որպէս թէ ուղեր ասել, չէ կրցեր Շապուհ Բագրատունի կարգաւորեալ ուսումնական ոճով գրել իւր Պատմութիւնն[2]„։

Եւ յիրաւի այն հատակոտորները, զորոնք պահած հասցուցած է մեզի ժամանակը (տես վերը), վկայ են թէ ինչպէս անիկա հմուտ է գրական՝ գրաբար հայերէնի եւ որչափ յաջողութեամբ կրցած է կիրարկել զայն պատմագրութեան ժամանակ. իր լեզուն պարզ է եւ կանոնեալ։ Այս հատակոտորներն մի եւ նոյն ժամանակ կը հաւատարմացնեն Պատմաբան կաթողիկոսի ուղիղ դատաստանը Շապհոյ ոճին նկատմամբ, ցուցադրելով մեզի հատուածներ, ուր պատմագիր հեղինակն այնպէս ձախողակի կը սայթաքի, ոստոստելով պատմական աշխատութեան մը մէջ միամտօրէն եւ աւելորդաբանութեամբ պատմութեան անյարիր նիւթերու (հմմտ. Պահոց հատուածը, Կոստանդինոսի թագին զրոյցը)։

---

[1] Այս Դաւիթ Աշոտ իշխանաց իշխանի՝ ապա թագաւորի որդին էր, եղբայրն Սմբատ թագաւորի (890—914) եւ Շապուհ Սպարապետի, ինքն ալ է կարգին (հաւանօրէն եղբօր թագ կապելէն յետոյ) յորջորջուած է "իշխանաց իշխան Հայոց„. վախճանեցաւ իւր եղբօր Շապուհ սպարապետին մահուընէն քիչ եաքը, 904ի մօտերը, ի մեծ սուգ իւր եղբօր Սմբատ թագաւորի, զոր մխիթարած է կաթողիկոսը։ Յովհ. Պատմաբան (էջ 194—195) գիտէ զինքը "այր համեստ եւ հարթ հաւասարութեամբ ի բոլոր գործառնութիւն բարեացս„։

[1] "Անշուշտ այն երկու [գրական եւ ժողովրդական] բարբառոց տարբերութիւնն աւելի բացայայտ ըլլալուն համար է՝ որ մատենագրութեան քերթողական լեզուին դիմաց գեղջուկ բարբառ անուն կ'առնու այն անգիր արհամարհեալ լեզուն (թէեւ խանդարեալ քերթողականէ մը շատ աւելի բնական)։ Գուցէ չենք սխալիր՝ եթէ նոյն համարման զոհ եղած ըսենք Շապհոյ Բագրատունւոյ պատմագրութիւնը որ շինականաց զրոյցներէն հաւաքած՝ յայտնապէս գեղջուկ պարզուկ ռամիկ լեզուաւ շարադրած՝ իւր տեսակին մէջ միակ աղբիւր մը կ'ըլլար հիմայ մեր ձեռքը՝ գոնէ Թ. դարուն աշխարհիկ հայերէնին„։ Հ. Ա. Այտընեան՝ Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի. Վիեննա 1866, Նախաբան, էջ 138։

[2] Հ. Ղ. Յովհաննեան՝ Հետազօտութիւն Նախնեաց ռամկօրէնի վրայ. Վիեննա 1887, էջ 29—30. հմմտ. անդ "Գեղջուկ„ բառին իմաստի մասին Նախնեաց քով։

Շապհոյ պատմութիւնը չէ [հասած մեզի ամբողջութեամբ։ Բայց անոր ծանօթ էին հիներէն բացի Յովհ. կաթողիկոսէն՝ Ուխտանէս, որ կը պատմագրէր 880ին, Ասողիկ (1004ին), Սամ. Էջ Անեցի, հաւանօրէն նաեւ Վարդան եւ Կիրակոս[1], որոնք յանուանէ կը յիշեն զՇապուհ[2]։

Զարմանալի է որ Թովմա Արծրունի չի յիշեր զինքը յանուանէ, որ այնպէս մերձաւոր էր Շապհոյ։ Այս լռութիւնը սակայն ապացոյց չի կրնար նկատուիլ հետեւցնելու թէ անծանօթ մնացած է իրեն Շապհոյ պատմութիւնը։ Ինձի կ'երեւայ թէ Թովմա կարդացած է Շապհոյ պատմական երկասիրութիւնը, եւ հաւանօրէն անոր մասին են հետեւեալ ակնարկութիւնները, երբ խօսելով Վասպուրականի տիրող Գուրգէնի քաջագործութիւններու (855—866) վրայ կը ասէ. «Զատագովէ իւր համառօտաբանութիւնն՝ վասն ոչ ոճով զսրայս կարգել դնել ի շարի աստ զաղջագոյնս զմեզ այլոց ոմանց շարադրեալ գրեալ հաւաքեալ է ի մի շարադրութիւն (էջ 198)։ Այս «այլք ոմանք, առանց տարակուսի Շապուհի անձը կ'ակնարկեն (հմմտ. եւ Brosset, Collection d'historiens arméniens, t. I (Th. Ardzrouni), S. Pétersbourg 1874, p. 159, n. 2)։ Այս բոլոր պատմագիրները երբ առիթ կ'ունենան ձեռք առնելու Շապհոյ պատմութիւնը, առ հասարակ աղօտ քաղուածներով միայն կ'օգտուին անկէ, երբեմն յանուանէ յիշելով աղբիւրը, բայց յաճախ անգամ առանց անուան։ Այսպիսի հատուածներ մատամբ ցոյց տալ դժուարին է մեզի[1], քանի որ չունինք Շապհոյ գործը մեր ձեռքը։ Ստորեւ կը յիշատակեմ միայն այն հատուածները, որոնք առանց տարակուսի Շապհոյ պատմութենէն հանուած են։

1. *Շապուհ՝ Պատմութիւն, որ է զիրք արքոյն Սմբատայ ստրատելատին եւ այլ նահատակացն Թուին Հայոց ԳՃԲ (853)։* — Այս գրութիւնը յանուն Շապհոյ կը յիշատակէ Հայ պատմագիրներու շարքին մէջ Յակոբ Այուբեան (հմմտ. Գալէմքեարեան՝ Պատմութիւն հայ լրագրութեան. Ա, էջ 206, հանուած Ազգաբարէն)։ Իրմէ գիտէ հաւանօրէն նաեւ Զարբհանէլեան՝ Պատմութիւն հայկ. հին դպրութեան, Վենետիկ 1897, էջ 504, ծն. 1։ Այուբեան աշխատութեանս ծանօթացած ըլլալու է Նոր-Ջուղայի Մատենադարանէն, որուն 214 ձեռագիրներու համառօտ ցուցակին մէջ, զոր Բրոսէի խնդրանքէ կազմած է 1853ին Գալուստ Շիրմազանեան, կը յիշատակուի գրութիւն մը այսպիսի վերնագրով. «Շապուհ պատմագիր. որ է պատմութիւն Որմզդաքբադայ (այսպէս) եւ այլոց նահատակաց որ ի Թուին Գ.ՃԲ» (հմմտ. Տէր-Մովսէսեան, էջ VI)։

Թէ ի՞նչ գրութիւն էր այն, նոյն է պատմութեան հետ թէ անկէ հանուած մաս մը, եւ թէ ի՞նչ եղաւ այժմ ձեռագիրը, չունինք մասնաւոր տեղեկութիւն։

Այսպիսի բովանդակութեամբ գրութիւն մը կը յիշատակուի առանց Շապուհի անուան՝ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանցի ձեռագիրներու ցուցակին մէջ (Մեղու Հայաստանի, 1858, թ. 15)։ «Պատմութիւն մահուան Սմբատայ եւ աւերանաց աշխարհին Հայոց յաւորէն Յուսուփայ», որուն կից ցուցակագիրն կ'աւելցնէ փակագծի մէջ «գուցէ Շապուհ Բագրատունի», Հ. Գալէմքեարեան (Հանդ. Ամս. 1896, էջ 59) որ ուշագիր եղած է այս կէտին, ամենեւին տարակուսելի չի գտներ «որ այս Շապուհ Բագրատունւոյ կորուսեալ պատմութիւնն է»։

853ին Բուղայի ձեռքով նահատակուած վկաներու մասին Յովհ. կաթողիկոս մանրամասն

---

1 Ինձի ուղիղ չի թուիր Յովհաննէսի ենթադրութիւնն թէ «հաւանական կ'երեւայ որ Սամ. Անեցի, Կիրակոս եւ Վարդան ի ձեռին ունեցած չըլլան» Շապհոյ գործը։

2 Ասողիկ էջ 7, «Հուսկ յետոյ ի վերջին աւուրս Պատմութիւնք Շապհոյ Բագրատունւոյ, եւ Տեառն Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի, որք առ ժամանակաւքն Ասողոյ եւ Սմբատայ առաջին թագաւորաց Շապհոյ Բագրատունւոյ որդւոյ Աշոտայ անթիպատրկի», Սամ. Անեցի էջ 13 «ուսուցանէ քեզ պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ որդւոյ Աշոտայ անթիպատրկի, զոր ասեն զիարդ գացեալ էջ 83 յամն ՈԿ «Երեւանու կռիւն, յորում Շապուհ եւ Ասողիկ առ պատմագրութիւնս առաջնոցն՝ Շապուհ կը յիշէ եւ Ղեւոնդ յիշէն», եւ էջ 3 ի թիւս պատմագրաց կը յիշէ եւ Ղեւոնդ։ Մխիթ. Անեցի, երիցս եւ Շապհոյ եւ աւեր Յովհաննէսի՝ որ էր հերակլին եւ Սերիոս եւ Շապուհ էջ 15։ «Եղիշէ, Շապուհ եւ Սերիոս որ էր հերակլին՝ Մխիթ. Այրիվանեցի, էջ 37. «Եղիշէ վարդապետ, Շապուհ Բագրատունի, Եւսեբի որ է հերակլին՝ աւեր Յովհաննէս կաթողիկոս պատմագիրք՝ Կիրակոս էջ 3. «Եւ Թումայ վարդապետ տանն Արծրունեաց. եւ Շապուհ Բագրատունի՝ եւ աւեր Յովհաննէս կաթողիկոսն Հայոց՝ էջ 44. «այլ եւ յոլովակի չարիս անցոյց (Ջափր) ընդ աշխարհն, զոր գացեալ ի Գիրոն թամայի եւ Շապուհի եւ այլոց պատմագրացն՝ Ակէ զատ հոս Ասողիկի ընագրին մէջ տեղւոյ անունները մեծաւ մասամբ չափազանց կերպարանափոխուած են»։

1 Մարկուարտ՝ Բագրատունեաց ծագումը, էջ 133—134, ծան. 2, ուզղակի Շապհոյ Պատմութենէն առնուած կը համարի Ասողկան էջ 144 Յունաց («Հոռոմգիերդոյ») բաւեն արշաւանքի յիշատակութիւնը, ուր «Հոռոմգիր» = Հոռոմք անունն կը համարի «Շապուհ Բագրատունւոյն ռամկախառն ոճէն օրինակ մը. եւ արդէն իր սճին համար Շապուհ իր յաջորդ հայ պատմագիրներէն կը պարսաւուի

նութիւնները կը հաղորդէ, ապահովապէս Շապուհէն քաղելով (հմմտ. էջ 131)։ Ինքն ալ ճշդիւ թուականը կը նշանակէ "ՅԲ թուականութեանս Թորգոմեան,, իսկ վկաներու թիւը "որ առաջի եւ զկնի,, "ընդ ամենայն աւելի քան զՃԾ այր,, (էջ 125)։ Այս նահատակներու թուին մէջ Յովհ. կաթողիկոս յականէ յանուանէ կը յիշատակէ՝ Ատոմ Աղբակ գաւառէն († 853, էջ 122—124), Սմբատ Բագրատունի սպարապետ († 855, էջ 128—130) եւ Ստեփանոս կոն († 855, էջ 130—131)։ Նոյն նահատակներու համառօտ յիշատակութիւնը կ'ընէ նաեւ Կիրակոս Գանձակեցի (էջ 44) մանրամասնութեանց համար առաքելով ընթերցողը հին պատմագիրներու. "զորս գտցես ի գիրս Թումայի եւ Շապհոյ եւ այլոց պատմագրացն,,։ Իսկ Սամ. Անեցի, էջ 93—94, որ նոյն մանրամասնութիւնները կը հաղորդէ, աղբիւր ցոյց չի տար,

Այսպէս թէ սոյն գրուածքիս հեղինակն Շապուհ է, խնդրոյ նիւթ չի կրնար ըլլալ։ Սակայն Տէր-Մովսէսեանի հետ (էջ VII) համամիտ ենք ընդունելու, թէ այս գրուածքը առանձին երկասիրութիւն մ'ըլլալու չէր, այլ մասն պատմութեան, թերեւս ապա նաեւ առանձին գրքով հրատարակուած։ Մինչեւ 60ական թուականը այն գոյութիւն ունէր հայ գրչագիրներու մէջ. տա՛ր բախտը, որ հրապարակ ելլէր։ Պէտք է քրքրել Էջմիածնի եւ Նոր-Ջուղայի Մատենադարանները։

2. *Յաղագս Թագին Կոստանդիանոսի։* — Ուխտանէս Ա, էջ 109—111, Հե գլխով յառաջ կը բերէ Շապհոյ Պատմութենէն ընդարձակ հատուած մը "Յաղագս Թագին երանելոյն Կոստանդիանոսի, թէ ուստի՞ կամ որպէս յաջողեալ եղեւ նմա ի Տեառնէ՝ Շափոյ որդւոյ (յօր. որիոյ) Աշոտոյ ապիհիպատ պատրկի (յօր. ապահի պատրակի) ասացեալ ի Պատմութեան իւրում,, (յօր. իւրոյ), սկզբնաւորութեամբս՝ "Կոստանդիանոս Թագաւորէ ամս երեսուն եւ երեք։ Սա եղեալ ի կողմանս Բիւզանդացւոց՝ շինեաց քաղաք եւ կոչեաց զանուն Նորա Կոստանդնուպոլիս., — որ կը վերջանայ այսպէս. "Արդ ասացաք զորպիսութիւն Թագին ի Պատմութենէ Շափոյ,,։

Այս հատուածը Ուխտանիսի Պատմութենէն հանելով տպած էր առաջին անգամ Մ. Մսերեանց "Շապուհ Պատմագիր,, խորագրով յօդուածին մէջ, Ճռաքաղ, Գ (1861—1862), էջ 129—130։ Գաղղերէն թարգմանութիւն մը հմմտ. M. Brosset, Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac, XIIIe s., Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties. I. St. Pétersbourg 1870, p. 274-275. Զարբհանէլեանի անծանօթ մնացած է այս հատուածը։

Հատուածիս Շապհոյ հարազատ ըլլալուն վկայ է Ասողիկ, որ անկախ Ուխտանէսէն կը յիշատակէ զայն այսպէս (էջ 138). "Սա (Կոստանդիանոս) խնդրեաց եւ առ զնախկին թագն Դաւթի մարգարէին ի Շապհոյ Պարսից արքայէ՝ զոր բարձեալ էր ի գլխոյն Յեքոնեայ որդւոյ Յովսիայ Նաբուգոդոնոսոր արքայն, որպէս ուսուցանէ քեզ Պատմութիւնն Շապհոյ Բագրատունւոյ, որդւոյ Աշոտոյ անթիպատրկի (Զ. որդիոյ Աշոտի անթիպատրիկի),,։

Որովհետեւ Ասողիկի անծանօթ մնացած է Ուխտանէսի Պատմութիւնը, հարկ է ընդունիլ թէ Ասողիկ յիշեալ տեղեկութիւնները քաղած է ուղղակի Շապհոյ Պատմութենէն։ Այս հիմամբ չեմ կրնար համախորհուրդ ըլլալ Տէր-Մովսէսեանի (էջ IV—V), որ չ'ուզեր ընդունիլ, թէ Ասողիկ ուղղակի օգտուած ըլլայ Շապուհէն։ Ուխտանէս, որ 980ին կը յօրինէր իւր պատմական քաղուածոյքը (հմմտ. իմ Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, էջ 54) անշուշտ պիտի արժանանար Ասողիկէն յիշուելու, եթէ անոր ծանօթ ըլլար։ Նոյն զրոյցը կը յիշէ նաեւ Վարդան, էջ 42, "Հաւանօրէն Ուխտանէսէն առնելով,, (Յովհաննէսեան՝ Հետազօտութիւնք, էջ 42)։

Կը կարծեմ թէ հատուածս նախնաբար կը կազմէր Շապհոյ Պատմութեան այն գլխուն մասը, որ կը ճառէր "զթագաւորացն Հանգամանացն զկարգս,, (Յովհ. Կաթ. էջ 131), ինչպէս հատուածիս սկզբնաւորութիւնը ցոյց կուտայ. եւ անկէ անփոփոխ արտագրուած է Ուխտանէսէն[1]։ Ստորեւ առիթ պիտի ունենանք մատնացոյց ընելու այս գլխէն ուրիշ մասեր ալ։

Ուշագրաւ է այն իւր պարզ գրաբար լեզուով, ուր "գեղջուկ,, է պատմուածքը, անյօդ՝ լի կրկնութիւններով, միջանկեալներով, բայց դիւրահասկնալի։ Կը տեսնուի թէ պատմագիրն հմուտ է սուրբ հարց գրուածներուն, կարդա-

---

[1] Չեմ կրնար մասնակցիլ Յովհաննէսեանի կարծեաց՝ որուն "աւելի հաւանական կ'երեւայ որ (Ուխտանէս զրոյցս) ըստ իմասանն միայն առած է եւ ինքնին ընդլայնած, քան թէ բառ առ բառ անկէ (Շապուհէն) օրինակած,, (Հետազօտութիւնք, էջ 43)։ Յաջորդ հատակոտորը որ ըստ լեզուին նոյն նկարագիրը կը կրէ, վկայ է անփոփոխ հարազատութեան՝

ցած է Գր. Աստուածաբանի ճառերը, ծանօթ է Նիկիոյ ժողովոյն պատմութեան, որուն կանոնները նաեւ վասն պահոց հատուածին մէջ կը յիշատակէ։ — Թագին զբոյցը հաւանօրէն լսած է ի Կ.Պոլիս, ուր էր եւ Ս. Առաքեալք հրաշալի եկեղեցին, "յորում է տապան նորուն Ս. Կոստանդիանոսի եւ այլոց ուղղափառ թագաւորացն. նաեւ ի յատակս բեմին կայ հանգիստ մեծի հայրապետին Յովհ. Ոսկեբերանի,," Գիտէ թէ "յետ մեծի կիւրակէի պասէքին յաւուր երկուշաբաթւոջ,, կը պսակուին նոյն Թագով "կայսերք Հոռոմոց. նոյնպէս եւ յերկրորդ կիւրակէին որ կոչի Նաւակատեաց, նոյն Թագով պսակուած կը վերադառնայ կայսրը. Ս. Մոգք եկեղեցիէն։ Մանրամասնութիւններ, որոնք հաւանօրէն անձնական տպաւորութեան տակ գրի առնուած են։

3. *Բան վասն Պահոց։* — "Ի Շապհոյ Պատմութենէ։ Այլ քանզի ստունկանեաց եւ նախահայրն՝ յերկիր դարձաւ ուստի առաւն. բայց այսպիսի ինչ մեզ կարի ողորմելի եւ տասուաց արժանի գործք...,։

Ընդամէնը 26 տող բան։ Ի կատարածին կ'ըսուի. "Այս ի պատմութենէ Շապհոյ Բագրատունոյ է, որդոյ Աշոտի ապուհիպատ պատրիկի յանուն Դաւթի Բագրատունոյ որդոյ Աշոտի իշխանաց իշխանի. զոր ի ձեռն առեալ եւ ընկալեալ յօժարութեամբ Հօր Դաւթի առաջնորդի վանացն Ս. Ստեփաննոսի ի Բագրեւանդ գաւառի, եւ յոյժ բերկրեալ յաղագս հեռի գալուստի, գոլոյ ի ստութենէ, եւ լի ճշմարտութեամբ, յաւել յինքենէ զճառ բանից աստուածայնոց,,։

Էջմիածնի թ. 264 եւ 267 ձեռագիրներէն հրատարակեց առաջին անգամ Ա. Տէր Միքէլեան Սամուէլ Ընեցւոյ ժամանակագրութեան (Վաղարշապատ 1893) Ծանօթութիւնքեան (էջ 247—248։ Նոյնը երկրորդ անգամ լոյս տեսաւ ԲՕՄ. 1906, էջ 446—447, "պատառիկ մը Շապուհ Բագրատունւոյ պատմութենէն,, խորագրուած. հրատարակիչն անծանօթ նախորդ հրատարակութեան, իրեն հիմ առած է հաւանօրէն Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի Խմբագիրք ԻԱ. (= թ. 1562) ձեռագիրն, ուր ըստ ցուցակին (Հմմտ. Տէր Մովսէսեան, էջ IX) կը յիշուի "Շապհոյ պատմչի պատառիկ,,։ Այս պատառիկն է անշուշտ եւ այն "Հատած ի պատմութենէ Շապհոյ Բագրատունւոյ,, զոր կը յիշատակէ Նոր Հայկազեան Բառագիրք (Ա, էջ 17), Սորուն մասին ակնարկութիւն կ'ընէ նաեւ Somal, Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia 1829, էջ 56 (col nome di questo Sapore ci resta un frammento di altra sua opera sul Digiuno. ենթադրելով վասն պահոց առանձին գրուածք մը յանուն Շապհոյ)։

Զարբհանէլեան՝ Պատ. հայկ. հին Դպրութեան, էջ 505 կը կասկածի հատածիս հարազատութեան վրայ՝ "այլ թերեւս ուրիշ համանուն անձի մը երկասիրութիւն է,,, նոյնպէս Տէր-Մովսէսեան (էջ VII եւ X)՝ "վստահութեամբ կարելի է ասել, որ պահքի մասին գրուած պատառիկը համարեա անկարելի է վերագրել պատմութեան հեղինակին,,։ Հաւանօրէն այս հատակոտորը՝ կ'ակնարկէ եւ Այտընեան՝ քննական քերականութիւն. Նախաշաւիղ, էջ 131. ծան. 1, երբ կը գրէ. "կը համարինք թէ սխալմամբ Շապհոյ տրուած է այն փոքր հատուածն որ ձեռագրի մը մէջ յիշուած ու բացայայտ 'Շապհոյ Բագրատունւոյ, անուամբ յառաջ բերուած է, որ զուտ խրատական ճառի մը մասն է եւ ըստ լեզուին քան զՅովհ. կաթողիկոս շատ աւելի կարգաւորեալ գրաբար է եւ հնոց նմանագոյն։ Ստուգագոյն վճիռը ժամանակին թողունք,։ Բայց մենք չենք տեսներ բնաւ դժուարութիւն Շապուհի հարազատ համարելու հատածս. այս տեղ ալ նոյն լեզուն, նոյն ոճն է, գրութեան նոյն եղանակը, ինչ որ նախորդ հատուածին մէջ կ'իշխէր, վկայ հարազատութեան։ Կը կարծեմ թէ Շապուհի այս պատառիկը կը վերաբերէր Յառաջաբանական մուտքին, հոն ուր անդրադարձութիւններ ըրած է նախաստեղծ մարդոյն անկման վրայ։

4. *Կարգ թագաւորաց։* — Յովհ. կաթողիկոս կը յիշէր թէ Շապուհ ի մէջ այլոց գրած է իւր պատմութեան մէջ "զթագաւորացն հանգամանացն զկարգս,,, այս ինքն, ինչպէս կ'ենթադրեմ, տուած է Բիւզանդիոնի կայսերաց եւ Դամասկոսի ամիրապետներու յաջորդութեանց ցանկը՝ թերեւս համառօտ պատմութեամբ կամ յիշատակութեամբ կարեւոր դիպաց։ Այսպիսի ցանկեր արտագրած են հին պատմագիրներէն Թովմա Արծրունի (էջ 104—105), Ասողիկ, (էջ 136, 137 եւն) եւ Մխիթար Անեցի (էջ 47—48)։ Ինձի կ'երեւայ որ թէ Ասողիկ եւ թէ Անեցի օգտուած են Շապուհի պատմութենէն, թերեւս նաեւ Թովմ. Արծրունի[1], այս մտածու-

[1] Թ. Արծրունի յիշելով իւր ցանկին մէջ վերջին Ամիրապետ "Ջաֆր որդի Մահմետի ամս ԾԷ (իմա ԾԵ, 846-861) կ'աւելցնէ. "Եւ զբոյցք ժամանակաց սոցա յայլոց

թիւնն կ'առթէ ինձ յատկապէս այն պարագան, որ երկուքն ալ իրենց ցանկերը կը բերեն կը հասցնեն 890 մերձաւորապէս։

Հաւանօրէն վրացի Բագրատունեաց ծագման եւ յաջորդութեան պատմութիւնն ալ, զոր Վարդան ընդարձակօրէն յառաջ կը բերէ, քաղուածք մըն է Շապուհէն (Վարդան, էջ 76—86)։

5. *Վասն առասպելաց անօրէն Մահմետի եւ Նորին ստութեան։* — Մխիթար Անեցի, էջ 35—43 ի մէջ կը բերէ Մահմետի մասին առասպելներ, որոնց աղբիւրն թէպէտ չի յիշատակեր, բայց հաւանօրէն քաղուած են Շապհոյ Պատմութենէն, դատելով ոճէն եւ այլ պարագաներէն։ Առաջին եւ երկրորդ հատածներու հեղինակը լսած է Մահմետի մասին հրապարակի վրայ շրջող առասպելները կրնտէ կղզւոյն վրայ քրիստոնեայ դարձած մահմետականէ մը. "զայս ամենայն երանելի այրն որ յոյժ տեղեակ էր, եւ եկն ի Կրետէս կղզի, հաւատաց, յայտնեաց եւ ծանոյց„ (էջ 40) "զայն ամենայն յայտնեալ մեզ աշակերտ նորին... որ եկեալ մկրտեցաւ ի Կրէտէս կղզւոջ... եւ մեք զառասպել եւ զզազիր պատրանս նորա գրեցաք առ ի ծանուցումն եւ ի զգուշութիւն երկեղածաց Քրիստոսի, զի փախուցեալ ատեսցուք զատելին Աստուծոյ„ (էջ 43)։

Թէեւ մեզի ծանօթ չէ թէ Շապուհ մինչեւ Կրետէ հասած ըլլայ, բայց գիտենք որ նա Կ. Պոլիս այցելած է։ Աշոտ Ա.ոյն եւ Վասիլ կայսեր մէջ եղած սերտ յարաբերութիւնը մէկ կողմանէ եւ միւս կողմանէ Սպերի տիրոջ՝ Շապուհի հօր Բիւզանդիոնի հետ ստեղծած քաղաքական կապակցութիւնը ենթադրել կու տան որ Շապուհ իբրեւ գրագէտ անձնաւորութիւն ամրապնդած ըլլայ յարաբերութիւնները ստէպ երթեւեկութեամբ. եւ այս միջոցին լսած այն առասպելները։

Մահմետի մասին զրոյցներ կ'աւանդեն նաեւ Սեբէոս, Ղեւոնդ եւ Թովմա Արծրունի։ Վերջինս Մահմետի մասին երկար գրելէ ետքը (էջ 100—103) կ'աւելցնէ. "արդ եկ ասացից քեզ, որպիսի ողբովք ողբայ զնոսա հին մատենագիրն ասելով. վայ քեզ, եղուկ դու, ազգ Ցաճկաց...„ (էջ 103)։ Յամենայն դէպս Շապուհ չէր կրնար հոս իբրեւ նոր մատենագիր աղբիւր եղած ըլլալ Թովմայի։

Նոր պատառիկ մը Շապուհի վերագրուած։ — Վենետիկի Մխիթարեան Մատենադարանի Խմբագիրք ԻԱ կը պարունակէ "Պատմական հատուածք հանեալ ի ձեռագրաց կարապետ վարդապետի Շահնազարեանց, որք կարծին գալ Շապհոյ„։ Ասոնք ընդ ամենը երեք հատուած են. Ա. հատուածն Ուխտանիսի Հե գլուխն՝ այն է կոստանդիանոսի թագին զրոյցը Շապհոյ Պատմութենէն, Բ." է Ուխտանիսի ՀԶ գլուխը՝ հոս Շապհոյ վերագրուած, մինչ Ուխտանիսի քով անանուն է։ Հկայ հիմ զայն Շապհոյ վերագրելու։

Երրորդ հատուածն՝ "Յաւուրս թագաւորին Սմբատայ եկն Յուսուփ ոստիկան ի Հայս„... սկզբնաւորութեամբ, եւ կը պատմէ Սմբատ Ա. թագաւորի, Աշոտի որդւոյն Յուսուփ ոստիկանէն եւ Լեւոն կայսրէն թագ ընդունելը. Յուսափի եւ Սմբատի մէջ տեղի ունեցած կեղծեօք կռիւը, Սմբատի դէմ դաւադրութիւնը, Յովհան կաթողիկոսի բանտարկութիւնն ՅԾԸ = 909 թուին, Հայ իշխանաց դեղակուր սպանութիւնը, Սեւանի կռիւը, Սիւնեաց Մարիամ տիկնոջ մահը, Սմբատի նահատակութիւնը, Աշոտ Երկաթի թագաւորելը։ Ապա ոստմամբ կ'անցնի Մրուան, Մահմետ, Աբդլա, Ոգորս, Վլիթ Օմար ոստիկաններու Հայաստան գալը, Է եւ Ը դարու դէպքեր։ Կրկին կ'անցնի Աշոտ Ա.ոյ թագաւորելուն եւ Սմբատ թագաւորի մասին կրկնութիւններով։ Կրկին անգամ ոստմամ գործելով դէպ ի յետս՝ կը յիշէ Հերակլի անցքերը։ Հմմտ. Հ. Ղ. Տ[այեան]՝ 'Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ եւ Ս Ղազարու գրչագիրները„։ ԲՋՄ. 1922, էջ 69—73։

Պատառիկէս օգտուած է Հ. Ալիշան Սիսական էջ 33, ուր յառաջ բերելով հատած մը Վասակ Գարուռի որդւոյ մասին, ծան. 3 նը գրէ. "Շապհոյ պատմչի Բագրատունեաց թուի հատուած բանից„։

Բայց ինձի զարմանք կը պատճառէ թէ ինչպէս Շահնազարեան[1] պատառիկս կրնայ Շապհոյ վերագրել, որ իւր բովանդակութեամբ ԺԴ դարու նկարագիրն կը կրէ։

դրեալ յառաջագոյն՝ աւելորդ համարեցաք երկրորդել։ Նախ զանուանս եւ զթիւ ժամանակացն այլափոխս եռուն մեզ„։ Մինչեւ 788 շրջանի համար անշուշտ Ղեւոնդ ամենէն աւելի շեշտուած պիտի ըլլայ, իսկ յաջորդ շրջանի պատմագիրն է Շապուհ։

[1] Շահնազարեան հանած է պատառիկս Պետերբուրգի Ասիական Մուսէոնի ձեռագիրներէն, ինչպէս կը գրէ Brosset, „Le V. Chahnazarian ...croit en avoir trouvé des fragments considérables, qu'il a copiés et cédés au Musée asiatique de notre Académie". Հմմտ. M. Brosset, Deux historiens arméniens I, p. 274, n. 2.

Հրատարակիչն Հ. Ղ. Տ. արդէն դիտել կու տայ որ «մի քանի մասեր զոյգ կ'ընթանան Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան հետ, նոյն իսկ բառ առ բառ, մերթ մերինը կը յառաջէ՝ գլխաւոր կէտերը շշափելով, եւ կամ թողլով շարքը՝ կ'անցնի անկէ նախընթաց դէպքերուն։ Երբեմն ալ կը համառօտէ, մինչ Յովհ. պատմագիր կը դնէ նաեւ անոնց պարագաները. կան եւ մի քանի մասեր, որոնց չկրցանք հանդիպիլ Յովհաննու պատմութեան մէջ» (Բ.Զ.Մ., էջ 69)։ Ամբողջին մէջ կ'իշխէ Յովհ. պատմաբանի ուռուցիկ սեթեւեթեալ ոճը, ուստի եւ յայտնապէս քաղուած է պատմաբանէն եւ զուր է փնտռել հոն Շապհոյ պարզ գրիչը։ Աւելի հաւանօրէն Մխիթար Անեցւոյ պատմութեան կը վերաբերէր այն, ծայրաքաղ հանուած աղատօրէն պատմաբանէն։ Այն պարագան որ պատառիկս կը շշափէ 914ի դէպքերը, եւ կը ճանչնայ «զկաթողիկէն Էջմիածնի» (էջ 73) առաջին անգամ ԺԳ դարուն այսպէս կոչուած, ինքնին կասկածելի կ'ընէ Շապուհի գրիչը։ Ս. Ղազարու Մխիթարեան հարք, յատկապէս Հ. Ալիշան պէտք էին անդրադարձած ըլլալ անհարազատութեան, յառաջ քան զայն հրատարակելը՝ աւելորդ տեղ անոր «քննութիւնը բանասիրաց թողլով»։

Ահա ինչ որ թոյլ կու տար մեզի ըսել ժամանակը Շապհոյ անձին եւ գրական գործունէութեան վրայ։ Ինչ որ կը հայի յատկապէս իր նկարագրին, զայն կրնանք ամփոփել հետեւեալ տողերու մէջ։

Շապուհ Բագրատունի հակառակ իր իշխանական ծագման ապրեցաւ լրիւ կեանք մը՝ հեռու քաղաքական ասպարէզէն։ Գրական զբաղումներն աւելի գրաւեցին իր սիրտը քան զէնքերու շառաչմունք։ Թէեւ զինուորական համազգեստի ներքեւ ի մերձաւորութեան արքունեաց ապրեցաւ, բայց զինուորական շարժմանց հեռուէն միայն հանդիսատես եղաւ։ Ընձնատուր նախնեաց մատենագրութեան ընթերցման՝ զարգացուց իր մէջ գրական ճաշակ եւ ինքնին մղուեցաւ մատենագրելու։ Ազգակցին՝ Դաւիթ Բագրատունւոյ մէկ կամքը շարժառիթ եղաւ իրեն յանպատրաստից Բագրատունեաց տոհմին անդրանիկ «պատմագիրն» հանդիսանալու։ Եթէ Յովհ. կաթողիկոս անոր ոճը «գեղջուկ բանիւ» կը գտնէ, անհամապատասխան «քերթողական հրահանգաց», բայց այն բնաւ զարմանալի երեւալու չէ, եթէ նկատի առնուի որ պատմաբան կաթողիկոսին առ հասարակ անծանօթ մնացած է պատմագրի պարտականութիւնը։ Շապուհ իւր «գեղջուկ» ոճովն աւելի սիրելի է մեզի քան կաթողիկոսն իւր «ըստ քերթողական հրահանգացն» սեթեւեթած բոնազբօսիկ եւ ուռուցիկ ոճով[1]։

Շապուհ թէպէտ «գեղջուկ բանիւ», բայց մանրամասնօրէն տուաւ Բագրատունի առաջին թագաւորի՝ Աշոտի գործոց եւ արութեանց պատմութիւնը, այսինքն թէ ինչպէս Հայաստան Բուղայի գերեվարութեան ծանր հարուածէն ետքը տակաւ առ տակաւ շունչ առաւ եւ Աշոտ իւր հեռատես քաղաքագիտութեամբ հիմ դրաւ իւր պետութեան։ Ցորչափ Շապուհի երկասիրութիւնը յայտնուած չէ, Աշոտի պատմութիւնը իւր իսկութեամբ պիտի մնայ մեզի համար թաքուն։ Գիտենք միայն որ անոր մահուան ժամանակ գոյութիւն ունէր հայկական պետութիւն մը, որ կ'ամփոփէր իւր մէջ նաեւ Վրաստան եւ Աղուանքը, բայց թէ ինչպէս ի գոյութիւն եկաւ այս պետութիւնը, դժբախտաբար կ'անգիտանանք իւր մանրամասնութեանց մէջ։ Յովհ. պատմաբան թէեւ յաճախ անգամ կը յիշէ Շապուհի անունը, բայց անկէ շատ քիչ բան, ճշդագոյնս խօսելով ոչինչ յառաջ կը բերէ։ Ինքն է նաեւ ըստ մասին պատճառը, որ անագանագոյն ժամանակի մատենագիրներու քով ալ պահուած չէ Շապուհի պատմութենէն կարեւոր մաս մը։ Անոնք, այսպէս Ասողիկ, Սամուէլ, Վարդան, Կիրակոս թէեւ կարդացած են — ինչպէս կ'երեւայ — Շապուհի պատմութիւնը, բայց Յովհաննէս կաթողիկոսի գործը, որ անոնց աչքին աւելի բարձրագոյն ճոխութիւն մը վայելած է, պատճառ եղած է, որ հետեւին աւելի անոր, քան Շապուհին[2]։

Մինչեւ հոս դիտմամբ չշշափեցինք յանուն Շապհոյ հրատարակուած պատմութիւնը, որուն պիտի անդրադառնանք յաջորդ թուով։

Հ. Ն. ԱԿԻՆԵԱՆ

1 Հմմտ. եւ Ալիշան՝ Հայապատում, էջ 189։

2 Հմմտ. H. Daghbaschian, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni. Berlin 1893, S. 90-91.